

УДК 347.163

Н. А. Д'ячкова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ УЧАСНИКІВ
ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ
ОПІКИ НАД МАЙНОМ**

Розглянуто проблемні питання правосуб'єктності осіб, щодо майна яких встановлена опіка, що зумовлені динамічним характером цивільних відносин і необхідністю удосконалення доктринальних підходів до розуміння правосуб'єктності, визначено шляхи усунення правових колізій, що виникають при

з'ясуванні питань щодо співвідношення правосуб'єктності опікунів та осіб, щодо майна яких встановлено опіку, зроблено відповідний науково-теоретичний висновок.

Ключові слова: опіка, особа, щодо майна якої встановлено опіку, підопічний, правосуб'єктність, правовий статус.

Загальновідомо, що правове становище учасників цивільних правовідносин визначається їх правовим статусом, який є невід'ємною властивістю суб'єкта права.

Однією з умов набуття правового статусу є правосуб'єктність, оскільки вона полягає у здатності особи мати права, виконувати обов'язки, відповідати за свої дії. Без правосуб'єктності неможливо визначити правовий статус фізичної чи юридичної особи. Саме правосуб'єктність допомагає відмежувати правовий статус від інших соціальних статусів особистості – економічного, політичного, етнічного та ін. Як зазначає О. Ф. Скакун, передбачаючи наявність правосуб'єктності, правовий статус особи є своєрідним інструментом, що систематизує норми про суб'єкт права (його права, свободи, обов'язки, відповідальність) і надає їм стійкості [1, с. 284]. Саме тому правосуб'єктність є важливим підґрунтям (фундаментом) набуття правового статусу фізичною чи юридичною особою і може бути включена до складу правового статусу.

В юридичній літературі, як дореволюційній та радянській, так і в сучасній, питанням правосуб'єктності приділялась значна увага. Проблеми правового статусу учасників цивільних правовідносин та їх правосуб'єктності досліджували такі радянські науковці, як С. М. Братусь, О. С. Іоффе, С. М. Малєїн, С. С. Алексєєв, Г. Й. Пергамент тощо. У сучасній правовій науці ці питання досліджували або розглядали їх побічно у зв'язку з іншими цивільно-правовими категоріями (правоздатністю і дієздатністю, цивільними правовідносинами), зокрема, Є. О. Харитонов, Н. А. Саніахметова, Р. В. Чорнолуцький, Я. М. Шевченко, А. В. Красицька, А. О. Корчевна та ін.

Актуальність питання правосуб'єктності осіб, щодо майна яких встановлено опіку, зумовлена важливістю цього правового інституту для вирішення питань щодо здійснення цивільних прав та виконання обов'язків щодо майна, переданого під опіку. Крім цього, динамічний характер цивільних відносин обумовлює необхідність удосконалення доктринальних підходів до розуміння правосуб'єктності. І, виділяючи проблему співвідношення правосуб'єктності учасників правовідносин, що виникають при опіці, слід відзначити, що юридична наука як у минулому, так і сьогодні до цього питання звертається досить рідко, а загальних підходів у тлумаченні її змісту так і не знайдено.

Саме тому метою цієї статті є з'ясування поняття і співвідношення правосуб'єктності опікунів та осіб, щодо майна яких встановлено опіку.

Як зазначалося, правосуб'єктність зазвичай пов'язують із право- та дієздатністю особи. Однак, на відміну від легального визначення понять право- та дієздатності, нормативного визначення поняття правосуб'єктності немає. У зв'язку з цим в науці існує декілька позицій щодо визначення поняття правосуб'єктності і змісту правосуб'єктності малолітніх та недієздатних осіб зокрема.

Так, С. М. Братусь на початку 50-х років ХХ сторіччя дійшов висновку, що правосуб'єктність і правоздатність є аналогічними поняттями [2, с. 146]. Однак такий висновок неодноразово піддавався критиці. По-перше, відзначав О. С. Іоффе, при ототожненні правоздатності з правосуб'єктністю у загальній системі правових явищ взагалі не залишається місця для дієздатності; по-друге, призначення опікунів малолітнім та недієздатним особам тим і зумовлено, що, оскільки правосуб'єктність об'єднує право- та дієздатність, така єдність забезпечується шляхом приєднання до правоздатності підопічних дієздатності їх законних представників; по-третє, дієздатність опікунів слугує не лише набуттю прав та обов'язків для підопічних, але й забезпеченню відповідності закону будь-якої іншої їх поведінки (наприклад, фактичного володіння власним майном, його використання тощо). Тому опікуни, як законні представники підопічних, несуть повну відповідальність за шкоду, заподіяну підопічними [3, с. 120–121].

Прихильники другої концепції, яку започаткував О. В. Венедиктов, вважають, що правосуб'єктність є багатозначним поняттям: у тих галузях та інститутах права, для яких законом встановлюють різні передумови право- і дієздатності, правосуб'єктність рівнозначна правоздатності, а в тих галузях та інститутах права, де передумови право- і дієздатності однакові, правосуб'єктність включає до свого складу як право-, так і дієздатність [4, с. 23].

На думку інших науковців, правосуб'єктність у всіх галузях права включає в себе як право-, так і дієздатність [5, с. 28; 6, с. 69; 7, с. 24], і, таким чином, правосуб'єктність являє собою праводієздатність [8, с. 82–83]. Однак таке положення призводить до висновку, що малолітні та недієздатні особи позбавляються правосуб'єктності, оскільки в них відсутній один з компонентів цього поняття – дієздатність (складовою якої можна вважати й волездатність – здатність особи свідомо виражати власну волю), і тому випадають з числа суб'єктів права.

На нашу думку, дійсним критерієм визнання чи невизнання особи суб'єктом права є здатність (або нездатність) особи усвідомлювати свої дії (та їх наслідки) і керувати ними. Різниця полягає

лише у тому, що малолітні ще не набули такої здатності, а психічно хворі особи – втратили її [9, с. 84].

С. С. Алексеев, спочатку називаючи серед обов'язкових ознак суб'єкта права його здатність виробляти, висловлювати і здійснювати єдину волю [10, с. 276], потім собі суперечить, визнаючи суб'єктами права дітей та душевно хворих [10, с. 285], які цій ознаці не відповідають. Така позиція приводить до двох висновків: або названа здатність не є обов'язковою ознакою суб'єкта права, або діти і недієздатні не повинні визнаватися суб'єктами права.

Для уникнення такого висновку у правознавстві іноді використовують концепцію «заповнення дієздатності» однієї особи (недієздатної, малолітньої) за рахунок іншої (дієздатної), мотивуючи це так. Оскільки, згідно із законом правоздатність настає з моменту народження, а дієздатність – пізніше, природно, постає питання про те, як вийти з того становища, що суб'єктами цивільного права повинні визнаватися всі громадяни, навіть якщо закон не визнає їх дієздатними. Разом з тим, цивільна правосуб'єктність не зводиться лише до правоздатності, а включає до свого складу дієздатність правосуб'єктного. Тому вихід лише один: якщо у правоздатної особи відсутня дієздатність, її слід заповнити за допомогою інших осіб. Так і діє законодавець, заповнюючи відсутню у душевно хворих та дітей дієздатність за допомогою дієздатності їхніх батьків або спеціально призначених осіб. У випадках, коли з тих чи інших причин правосуб'єктність таких осіб не доповнюється дієздатністю їх опікунів (наприклад, від моменту смерті батьків підопічного до моменту призначення йому опікуна), правосуб'єктність виявляється лише в юридичному забезпеченні охоронюваних законом інтересів її носія. Право завжди «адресоване» особам, які мають свідомість і волю. Коли ж можливість здійснення правових норм обмежується недієздатністю певної особи, право саме ставить між нею та собою дієздатного суб'єкта. Завдяки такому прийому й досягається дотримання властивої правосуб'єктності єдиності право- та дієздатності у випадках визнання суб'єктом права правоздатних, але недієздатних осіб [11, с. 287]. Розрив між правотою та дієздатністю пояснюють тим, що в майнових відносинах, які є одним з основних об'єктів цивільно-правового регулювання, можливе становище, коли право належить особі незалежно від стану її здоров'я та віку. Однак, оскільки особа внаслідок психічної недостатності не може сама (своїми діями) набувати права та обов'язки, за неї діють інші особи – представники, які заповнюють відсутню у недієздатної особи розумну волю [5, с. 28]. Таким чином, право- та дієздатність поєднуються у правосуб'єктності [12, с. 41].

Однак вищенаведена концепція «заповнення» дієздатності все ж таки викликає ряд сумнівів. По-перше, складно погодитися з пропозицією і твердженням, що представник заповнює відсутнє

у недієздатного розумне волевиявлення. Здійснення юридично значущих дій (бездіяльності), з якими закон пов'язує певні юридичні наслідки, припускає наявність у суб'єкта певної можливості свідомо діяти у сфері цивільно-правового регулювання. Але слід розрізняти волю в психологічному розумінні (як наявну в кожній людині здатність приймати рішення та діяти для їх здійснення) і волю в юридичному розумінні (як здатність приймати рішення й діяти свідомо, «зі знанням справи») – волевиявлення. Така воля в юридичному розумінні є не у всіх осіб, а лише у тих, чия свідомість досягає певного рівня. Саме тому право не визнає наявності юридично значущої волі у малолітніх та недієздатних, адже вони діють на інстинктивному, а не на соціально, доцільно і юридично виправданому рівні. А отже, заповнювати, замінити, підставляти розум (свідомість) і волю однієї особи (недієздатного) за рахунок іншої (представника) неможливо. Цього не може зробити й закон, якщо рахується з реальною дійсністю, а не стає «вище» за неї. Представники повністю недієздатних осіб діють згідно з власною свідомістю і виражають власну волю. Хоча вони вчиняють дії в інтересах недієздатних на їхню користь, це не означає, що представник виражає волю недієздатного. Неможливо виражати волю, доповнювати свідомість тих, хто не має юридично значущої волі. Виходячи з цього, у малолітніх та недієздатних осіб не може самостійно виникнути й юридично значущий інтерес (хоча інтереси взагалі, в психологічному розумінні, у них є). Суперечливою видається думка О. С. Іоффе про те, що навіть якщо недієздатні не мають юридично значущої волі, вони все одно мають юридично значущі інтереси, з якими повинен рахуватися опікун у всій своїй діяльності [8, с. 160–161]. Відсутність юридично значущої волі у недієздатних осіб примушує заперечувати й виникнення у них усвідомлених юридично значущих інтересів. Інтерес самого підопічного, задля здійснення якого діє опікун, виникає не як продукт свідомості та волі підопічного, а як розуміння опікуном потреб останнього. Коли вказують, що опікун діє в інтересах підопічного, то це означає лише, що у своїй діяльності опікун зобов'язаний виходити з такого інтересу, який повинен був бути у підопічного, якби він мав юридично значущу волю. Отже, мова йде про нормальний інтерес фізичної особи як члена суспільства, такий інтерес, який мав на увазі законодавець, встановлюючи відповідну норму.

По-друге, прихильники теорії «доповнення дієздатності» посилаються на цивільне законодавство, згідно з яким усі люди є правоздатними з народження. При цьому вони визнають правоздатність недієздатних лише стосовно прав майнового характеру, оскільки лише ці права, на їх думку, можуть належати одним особам, а здійснюватися іншими. Однак такий висновок не витікає з положень законодавства. У Цивільному кодексі України [13] йде мова

про здатність з моменту народження людини рівною мірою «мати цивільні права та обов'язки» (ст. 25 ЦК), у тому числі й особисті немайнові (ч. 2 ст. 26 ЦК). Отже, за текстом закону кожна особа від народження правоздатна щодо майнових та особистих немайнових прав. Більш того, самі представники теорії «заповнення дієздатності» визнають право підопічних, наприклад, на честь та гідність і на можливість участі у відносинах по захисту цих прав представниками [12, с. 61]. Таким чином, виникає протиріччя з іншим їх твердженням про те, що достатньо вийти за межі майнових правовідносин, як зразу зникне будь-який теоретичний та практичний сенс розмежування правоздатності й дієздатності. Таке твердження не відповідає закону, який у ряді випадків не визнає недієздатних безпосередніми суб'єктами майнових відносин і, навпаки, припускає здійснення іншими особами особистих (немайнових) прав недієздатних. Так, не допускається розпорядження майном шляхом складення заповіту через представника. Разом з тим, опікуни зобов'язані здійснювати такі особисті (немайнові) права недієздатних, як право на вибір місця проживання, на виховання, навчання, на медичну допомогу, захист честі й гідності, авторських прав тощо.

По-третє, охорона інтересів підопічних здійснюється шляхом встановлення відповідних прав та обов'язків інших осіб (опікунів). Саме опікуни (а не самі підопічні) вступають у конкретні «зовнішні» правовідносини при опіці, оскільки останні не мають фактичної, а тому й юридичної, можливості здійснювати самостійно охорону деяких особистих і майнових інтересів. Якщо в інтересах підопічного вчиняється будь-який цивільно-правовий правочин, то суб'єктами його є опікун (у певних випадках – орган опіки та піклування) і треті особи, оскільки нормативні акти регулюють відповідну поведінку (встановлюють права й обов'язки) саме опікунів та інших осіб як дійсних учасників даних правовідносин. Як зазначає О. О. Красавчиков, батьки, опікуни та інші особи, які доповнюють дієздатність підопічного, не «відривають» частину своєї дієздатності в момент вчинення правочинів щодо майна підопічного, а лише реалізують відповідні суб'єктивні права батьків, усиновителів, опікунів тощо [14, с. 43].

Суперечливість названої концепції посилюється й тим, що цивільно-процесуальне законодавство передбачає право прокурора, заінтересованих осіб, деяких установ (юридичних осіб) подавати позови на захист чужих інтересів, у тому числі неповнолітніх та недієздатних. З точки зору теорії «заповнення дієздатності» слід було б, очевидно, констатувати, що у подібних випадках відсутня дієздатність дітей і психічно хворих осіб «заповнюється» прокуратурою та юридичними особами. Проте представники цієї концепції «пропускають» ці випадки. Між тим, у теорії цивільного процесу визнається: законні представники (підопічних) здійснюють свої

власні процесуальні права від свого імені. Лише законний представник (а не підопічний) може вступити у такі правовідносини [15, с. 123].

Найбільш вдалим вирішенням наведених теоретичних проблем видається пропозиція М. С. Малєїна, який, намагаючись усунути названі суперечності концепції «заповнення дієздатності», запропонував розрізнати при опіці правовідносини так званого «першого» та «другого порядків». На його думку, особу, щодо якої встановлено опіку, – підопічного – слід вважати суб'єктом права, суб'єктом «відносин першого порядку», суб'єктом правової охорони та заступництва. При цьому підопічному не потрібно «займати» чужу дієздатність, оскільки закон передбачає права та обов'язки інших осіб з метою заступництва над ним для задоволення його потреб та охорони інтересів [9, с. 114]. Опікун же, як людина, яка має дієздатність у повному обсязі, також виступає суб'єктом права і є суб'єктом правовідносин «першого» та «другого порядків».

Така пропозиція видається ще більш переконливою при аналізі правового статусу осіб, місцеперебування яких невідоме, та визнаних у судовому порядку безвісно відсутніми.

Перш за все, слід відзначити, що безвісна відсутність ґрунтується на презумпції, що особа є живою, а не померлою, і таке визнання, як вже зазначалося, не припиняє їх право- та дієздатність. У зв'язку з цим, у юридичній літературі висловлювалась думка, що рішення про визнання особи безвісно відсутньою не викликає припинення будь-яких її прав та обов'язків [16, с. 18; 17, с. 67]. Однак навряд чи можна з цим погодитися. Адже в цілому ряді випадків особа втрачає деякі суб'єктивні права і не може набувати нових (хоча не втрачає всіх нею створених і набутих прав), оскільки навіть ті права, які вона втратила у зв'язку з безвісною відсутністю, можуть бути нею оспорені у випадку її появи. Можна сказати, що ці права втрачаються особою настільки, наскільки заявник та заінтересовані особи вживуть заходів щодо їх припинення в односторонньому порядку. Наприклад, якщо дружина (чоловік) особи, яка визнана безвісно відсутньою, звернеться до органу РАЦСу і розірве шлюб, то остання втратить право бути суб'єктом шлюбних відносин. Але якщо цього не буде зроблено, то шлюб вважатиметься існуючим. Крім цього, як зазначає Д. К. Юрченко, у разі встановлення опіки над майном особи, місцеперебування якої невідоме (визнаної безвісно відсутньою), опікун не «втручається» в дієздатність останньої [18, с. 40]. Встановлення опіки у цьому випадку має специфічні цілі і не свідчить про обмеження чи позбавлення дієздатності відсутньої особи. Так, наприклад, вона може, на відміну від малолітніх чи недієздатних осіб, скласти заповіт, здійснити інші юридичні дії щодо свого майна. Опіка встановлюється лише для охорони та управління цим майном, але не для доповнення

дієздатності відсутньої особи. Дії, які здійснює опікун, може (і за законом зобов'язана) здійснювати сама відсутня особа, адже вона зберігає правову здатність здійснювати акти розпорядження всім своїм майном.

Разом з тим, через відсутність у місці постійного проживання така особа не має фактичної можливості вести всі свої справи, а оскільки її місцезнаходження невідоме, нездійснення нею прав та обов'язків завдає шкоди інтересам інших осіб. Відповідно, закон уповноважує опікуна в майновій сфері здійснювати дієздатність особи, яка тривалий час відсутня у місці свого постійного проживання (визнана безвісно відсутньою).

Таким чином, можна стверджувати, що при опіці слід розрізняти правовідносини так званого «першого» та «другого порядків». Зокрема, особу, щодо якої встановлено опіку, слід вважати суб'єктом «відносин першого порядку», суб'єктом правової охорони і заступництва, а опікуна, як людину, котра має дієздатність в повному обсязі, – суб'єктом правовідносин «першого» та «другого порядків». Вважаємо, що такі висновки відображають реально існуючі суспільні відносини і не потребують підміни юридичною фікцією типу «заповнення дієздатності однієї особи за рахунок іншої».

Список використаних джерел: 1. Цивільний кодекс України. – Офіц. вид. – К. : Ін Юре, 2005. – 684 с. 2. Скакун О. Ф. Теория государства и права. Теория государства. Теория демократии и права человека. Основные типы правовых систем мира (Общее сравнительное правоведение) / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 784 с. 3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – 368 с. 4. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР : в 2 ч. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – Ч. 1. – 160 с. 5. Венедиктов А. В. О субъектах социалистических правоотношений / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 20–24. 6. Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних / А. И. Пергамент // Ученые записки ВЮЗИ. – Вып. 3. – 1955. – С. 14–30. 7. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М. : Юрид. лит. 1966. – 200 с. 8. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с. 9. Иоффе О. С. Советское гражданское право : курс лекций / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. – 511 с. 10. Малейн Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с. 11. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. – Свердловск : Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – 396 с. 12. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву : Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. – М. : Статут, 2000. – 777 с. 13. Гражданско-правовая охрана интересов личности / авт. ред. Б. Б. Черепяхин. – М. : Юрид. лит., 1969. – 255 с. 14. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1958. – 183 с.

15. Шакарян М. С. Понятие субъектов советского гражданского процессуально-го права и правоотношения и их классификация / М. С. Шакарян // Труды ВЮЗИ. – Т. XVII. – 1971. – С. 122–127. 16. Амфитеатров Г. И. Институт безвестного отсутствия в нашем праве / Г. И. Амфитеатров // Социалистическая законность. – 1946. – № 7–8. – С. 15–20. 17. Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик / под ред. Братуся С. Н., Флейшиц Е. А. – М. : Госюриздат, 1962. – 419 с. 18. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – 7-е изд. – СПб. : Изд. бр. Башмаковых, 1909. – VII, 818 с.

Надійшла до редколегії 10.07.2013

Дьячкова Н. А. К вопросу о правосубъектности участников правоотношений, возникающих при установлении опеки над имуществом

Рассмотрены проблемные вопросы правосубъектности лиц, над имуществом которых установлена опека, обусловленные динамичным характером гражданских отношений и необходимостью усовершенствования доктринальных подходов к пониманию правосубъектности, определены пути устранения правовых коллизий, возникающих при разрешении вопросов соотношения правосубъектности опекунов и лиц, над имуществом которых установлена опека, сделан соответствующий научно-теоретический вывод.

Ключевые слова: опека, лицо, над имуществом которого установлена опека, подопечный, правосубъектность, правовой статус.

Dyachkova N. A. To the Question of the Legal Personality of Participants of Legal Relations Arising under Guardianship over Property

Some issues of legal personality of people owning the property under guardianship are researched in the article. These issues are stipulated by the dynamic character of civil relations and the need to improve the doctrinal approaches in understanding legal personality as one of the main component of person's legal status.

The urgency of the issue concerning legal personality of the participants of legal relations arising under guardianship over property, is stipulated by the importance of this legal institution for solving problems in realizing citizens rights and duties regarding the property transferred to the guardianship.

Basing on the stated above, the aim of the paper is to research the notion and correlation of legal personality of guardians and persons whose property was under guardianship.

The author analyzed the main points of view in the legal science about the notion and content of the legal personality of civil relations' participants and researched the main points of view about the legal nature and content of the legal personality. Special attention is paid to the analysis of the concept «redemption of legal capacity» of the ward by the guardian's legal capacity. This concept was offered by O. S. Joffe.

According to the research results appropriate conclusions were made. In particular, it is proved that the real criterion for the recognition or non-recognition

of a person as a real legal subject is his ability (or disability) to understand the significance of his actions and their consequences, as well as to guide them.

Besides, the author expressed support for the position of N. S. Malein about allocation under guardianship of so-called «first» and «second» «order». The person owning the property under guardianship should be considered as a subject of the «first order relations», the subject of legal protection, and the guardian as a full legal capacity subject – the subject of legal relations of the «first and second order».

According to the author's opinion, the usage of this allocation of two-ordered relations under the guardianship, let us avoid the substitution of existing guardianship relations by the legal fiction like «redemption of legal capacity of one person by another one».

Keywords: guardianship, person owning the property under guardianship, under wardship, legal personality, legal status.

